

A magyarországi halotthamvasztók mozgalma a századfordulón

Az élők és holtak viszonyának mély tükre, a hajdani falusi temető, településeink holt lenyomataként, a halottak városaként értelmezhető. A néprajzi szakirodalomból¹ ismert kapcsolatra gondolva melyikünkön nem uralkodna el nagyvárosi temetőinkben járva az az érzés, hogy óriási modern temetőink a maguk szabályszerű rendezettségével, egymástól elszigetelt sírhalmaival, lakótelepszerűen felállított kolumbáriumaival városaink képét tükrözik – a nagyüzemben zajló temetések a maguk kiüresedett rítusaival, a temetői személyzet személytelen monotóniával végzett munkájával hasonlatosak mindennapjaink elidegenedett világához. A temető határában pedig, mintegy peremkerületi régióban, ott áll kéményeivel a halálipar szimbóluma, a krematórium, ahol bürokratikus rendben, a holtak személyiségét csak a személyi adatokban őrző „dögcédulák” kíséretében, minden kegyeleti ceremónia nélkül semmisülnek meg ezrével halottaink, ahogy azt 1991-ben megrázó erejű riportkönyvében Erdélyi István bemutatta.² A krematórium szó hallatára legtöbbünkben a náci megsemmisítő táborok képe rémlik fel, vagy azokra a halottainkra gondolunk, akiket már csupán egy hamuval telt urnában láttunk viszont, elhessegetve azt a rémképet, ami a „köztes időben” történt egy számunkra csak a képzelet által ismert égetőgyár falai között. A búcsúztatás szertartására koncentrálna, mintegy kiirtjuk tudatunkból a korábban történeteket.

Tudjuk, hogy a halotthamvasztásnak ez a formája a 20. század második felének szülötte, de kevésbé ismertek az arra vonatkozó információk, hogy a halotthamvasztás eszméje a múlt század végén milyen forradalmi hevülettel merült fel Európában. A holtak elégetésének lehetőségéért meg kellett harcol-

ni, nagyon keményen és kitartóan, hisz például Magyarország esetében több mint hetven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az állam engedélyezze a holtak eltakarításának ezt a formáját. Amikor a „modern” halotthamvasztás történeti tényei között kalandozunk, meghökkentőnek találhatjuk azt a magyar adatot, amely arról tanúskodik, hogy Magyarországon az első engedélyezett halotthamvasztás csak 1951-ben történt, miközben Európa számos országában már a 19. század vége felé közeledve megkezdheték működésüket az első krematóriumok. Az első magyar hamvasztás Debrecen város krematóriumában történt, amely – ismét egy furcsa dátum – 1932-ben már felépült. Ezek a tények is tanúsítják, hogy nem lehetett könnyű az a harc, amelyet számos liberális gondolkodású honfink indított el olyan szándékkal, hogy megoldást találjanak a temetkezésekkel kapcsolatosan felmerülő problémákra. A jobbítás vágya vezérelte ezeket az úttörőket, a köz érdeke lebegett a szemük előtt, miközben saját személyes aggodalmaikra is gyógyírt próbáltak találni. A halotthamvasztás fogalmához akkoriban nem olyan gondolatok tapadtak, amelyeket mostanában fogalmazhatunk meg magunknak, az égetés nem pusztán likvidáció, megsemmisítési művelet volt számukra, hanem a rítusok, a szertartások megőrzésével egy olyan aktus, amely külsőségeiben a temetéshez hasonlatos módon zajlott, azzal a különbséggel, hogy a katafalkban eltűnő koporsó nem a földbe ereszkedett le, hanem az égetőkemencébe. Az égetés aktusának kegyeleti jellege egyértelmű volt, nem a háttérben, az „idegeneknek tilos a bemenet” titokzatos és elretentő homályában zajlott.³ Az érvek és ellenérvek polémiájában rajzolódott ki azok a törekvések,

amelyek a temetkezési szokások megváltoztatásával a művelt, civilizált világ előrehaladását szorgalmazták. A mozgalom érveit megismerve fény derülhet azokra az okokra és összefüggésekre, melyek felszínre hozták ezeket a törekvéseket, az ellenérvek vizsgálatával pedig megtudhatjuk, hogy mik voltak azok a gátak, amelyek a halotthamvasztók mozgalmát hosszú időre kisiklatták.

A 18. század közepétől kezdve figyelhető meg Európa-szerte az a folyamat, amely az orvostudomány figyelmét egyre inkább a halál, a halott test vizsgálata felé tereli. Az élet és a halál minél pontosabb definiálásának igénye nem csupán a hatékony orvoslás elősegítésének érdekében jelentkezik, hanem olyan feladatokra is ráirányítja a figyelmet, amelyek a halott testtel és annak eltemetésével kapcsolatosak. A formálódó közegészségügy – akkori nevén *politia medica* – feladatkörébe a holtakkal kapcsolatos teendők is bekerülnek, mivel a tetemek veszélyeztethetik az élők társadalmának érdekeit. A tényleges halál beálltának időpontja tekintetében az orvostudomány beisméri bizonytalanságát, felmerül a tetszhalál állapotának gyanúja, ezért az egyedüli „*signa mortis*”-nak a *medicina korabeli* állása szerint csak a test rothadása tekinthető. Viszont a holttest ideiglenes megőrzésének gondja számos probléma megoldását teszi elkerülhetetlenné. A temetők lakott területeken kívülre telepítése, a templomi kripták bezárása és kiürítése az oszló tetemek által okozott fertőzésveszély elkerülése okán válik szükségessé, a templomi ravatalozás megszüntetése, az elhunyt temének halottaskamrákban való megőrzése ugyanezen okból lassan kezdi eltávolítani egymástól az élők és holtak világát. A 18. század végén elkezdődik az a szakadás, amely a holtak birodalmának „térbeli” bezáródásához vezet, és a halotti szokások állami felügyeletének, bürokratizálódásának kialakulását teszi lehetővé. A halál visszafordíthatatlan realitását demonstráló hulla, mely a halotti szertartás, a temetés nélkülözhetetlen kelléke, oszlásával növeli a halál traumatikus hatását, miközben az elhantolásra várva új feladatokat ró az emberekre. A rendeletekkel összhangban a halotti rítusok ideje kitoldódik, a tetemet csak harmadnapon lehet örök nyugalomra helyezni. A siratók, virrasztók dolga már nemcsak a holt őrzése, hanem annak megfigyelése is. A temetés engedélyezésére szolgáló halotti bizonyítvány kiállításával az orvostudomány feladata már nem csupán az élők gyógyítására korlátozódik,

hanem a halottak fölött is felügyeleti jogot nyer, szem előtt tartva a járványügyi és a törvényszéki orvostannal kapcsolatos jogi megfontolásokat is. A thanatológiai szakirodalom a haláltól való elidegenedés, a halál urbanizálódásának kialakulásában nagy szerepet tulajdonít a temetkezési kultúra megváltozásának, az egészségügyi szempontok előtérbe kerülésének.⁴ A halál „mefitikus” leheletétől, páráitól való félelem hívja életre azokat a szabályozásokat, amelyek a temetőhelyek lakott területen kívülre való telepítésére, a templomi temetkezések betiltására, a városokon belüli kripták befalaztatására, a hullák szabályozott módon való szállítására vonatkoznak. A tetem megőrzésének igénye és a fertőzésveszélytől való félelem ellentétének feloldására a temetői halottasházak építése ígérkezik a legmegfelelőbb kompromisszumnak. Ezek a problémák tehát még a tetszhalál jelenségéhez kapcsolható kérdések terén is megoldódni látszanak. Míg a 19. század második felében feltűnnek a holtak hamvasztását propagáló úttörő alakjai, s a temetési hullaeltakarítás módszerét erősen bírálni kezdik.

A holtakra vonatkozó racionális rendszabályok tekintetében a temetkezés állami fennhatóság alá kerül, amely természetesen nem zárja ki az egyházi irányítást a szertartások lelki vonatkozásában. A *politia medica* a 19. század második felében az orvostudomány fejlődése, a meginduló nagyobb mértékű urbanizáció következtében közegészségügy néven válik önálló tudományággá, mely a modern kutatások (bakteriológia, a talaj, a víz, a levegő vizsgálata stb.) eredményeinek felhasználásával a városok egészségügyi problémáinak megoldására is hivatott. Ekkor válik központi kérdéssé a nagyobb városok egészségügyi helyzetének javítása, a csatornázási, szemétszállítási, járványügyi stb. gondok felszámolása. A temetkezésekkel kapcsolatos problémák ismételten a felszínre kerülnek, és a kérdést nagymértékben befolyásolja, illetve elősegíti az a mozgalom, amely sajátos érvrendszerével a hullák eltakarításának új módszerét kínálja: a halotthamvasztók mozgalma a múlt század 70-es éveitől kezd erőteljesen kibontakozni, bár már korábban is történtek kísérletek arra, hogy az eszme követőkre találjon.

1870-ben a Természettudományi Közlemények a Leipziger Illustrirte Zeitung nyomán szót ejtett a harcmezőn elesett katonák elégetésének lehetőségéről, s kérte, hogy aki ezzel egyetért, az igyekezzen a hamvasztás közegészségügyileg üdvös eszméjét terjeszteni.⁵ Az 1874-es évtől számos röpirat ismert, amely hazánkban is propagálni próbálta a halottége-

tést.⁶ 1886-ban Légrády Károly, a Pesti Hírlap főszerkesztője és kiadója vezetésével létre is jött az első magyar társaság Budapesti Halotthamvasztó „Egyesület néven,⁷ de alapszabályainak elfogadását a belügyminisztérium hosszas halogatás után sem hagyta jóvá, s a fakultatív halotthamvasztás engedélyezésének tárgyában benyújtott kérvényét is elutasította.⁸ Az egyesület megalakulásának hatására a hamvasztást ellenzők támadásba lendültek, újságok hasábjain és röpiratok lapjain próbálták megakadályozni az eszmék terjedését.⁹ A klerikálisok elutasítása és a belügyminisztérium halogató, állást foglalni nem merő magatartása ellenére mégis lehet látzateredményekről beszámolni.

1894 novemberében a budapesti városházán tartották szövetségi gyűlésüket a német halottégetők, ahol több ország egyesületeinek részvételével összegezték addig elért eredményeiket. A budapesti lapok beszámolója szerint törekvéseikkel nem gyakoroltak túl nagy hatást, üléseiken alig jelent meg pár magyar ember, bár a Vasárnapi Újság szerint: „A halotthamvasztás egyike a legérdekesebb napi kérdéseknek, de megoldása nálunk csak a jövőnek, esetleg a messze jövőnek marad még fenntartva”.¹⁰

Budapest városa 1905-ben vetette fel először a krematórium építésének gondolatát, amikor Óbuda temetkezési gondjainak megoldása került terítékre, s határozatot hozott egy 53 holdnyi földterület megvételére. 1905. március 3-án Budapest főváros pénzügyi és gazdasági bizottmánya felkéri a tanácsot, hogy foglalkozzanak egy felépítendő krematórium ügyével, s a testület a közegészségügyi bizottságnak utasítást is ad, hogy kezdje meg vizsgálódását a terv megvalósítási lehetőségeiről.¹¹ Az óbudai új temető kiépítésével kapcsolatos, 1908-ban közölt felosztási tervben a három részre osztott temetőben egy résznyi helyet kapnak a felekezetenküliek, ahol krematórium építését jelölik ki.¹² A közegészségügyi tanács nevében Buzay Károly képviselő terjeszti elő javaslatát a fővárosnak, amelyben konkrét költségvetési előirányzattal a Kerepesi úti temetőben látja lehetségesnek és üdvösnek a fővárosi krematórium felépítését.¹³ 1909-ben a főváros jogi ügyosztályának véleménye szerint: „...a törvény semmi olyan értelmezést nem tűr, mely a halotthamvasztást tilalmazná. E törvény mellett nemcsak a fakultatív, de a kötelező halotthamvasztást is kimondhatja a város szabályrendeletileg”.¹⁴ A tanács az elvi döntés meghozása érdekében újabb vizsgálatokat rendel el, mígnem 1912-ben a főváros rábólint az ügyre.¹⁵ A reformpolitikát képviselő Bárczy Géza főpol-

gármesterrel szemben álló konzervatív, saskörös Polónyi Géza¹⁶ fellebbezése okán és a belügyminisztérium hatósági engedélyének megadására várva az ügy ismét a belügyminisztérium berkeiben akad el,¹⁷ miként az az 1906-ban dr. Kétly Károly elnöklete alatt megalakult Országos Halotthamvasztó Egyesület¹⁸ alapszabályainak elfogadása esetében is történt. Az egyesület csak ideiglenesen működhet, várva a törvényhatósági intézkedést, s ezért nagyobb szabású akciókat nem is szervezhet. A társaság számos összefogást, felolvasóulást tart megnyervén magának néhány kimagasló egyéniséget is (pl. Alexander Bernát, Bókay Árpád, Feszty Árpád, Hermann Ottó, Jászai Mari, Liebermann Leó, Lyka Károly, Szini Gyula, Thauffer Vilmos, Vámbéry Ármán stb.), 1907-től pedig a Wilhelm Frigyes és Pap Sámuel szerkesztésében, havonta 5-6 oldalon megjelenő *Hamvasztás* című folyóirat segítségével próbálja népszerűsíteni az égetés eszméjét. A szecessziós kiállítású lapban beszámolókat olvashatunk a nyugati világ országaiban felállított krematóriumok működéséről, propagandisztikus cikkeket a hamvasztás szükséges voltáról, és állandó rovatuk lesz a „temetői költészet” borzalmainak ecsetelése is. Figyelemmel kísérik mind a fővárosi tanácsban történeteket, mind a belügyminisztériumban a „nem történeteket”. Az alapszabályok elfogadásában eleinte még reménykedő, lelkes megnyilvánulások idővel egyre maliciózusabbak lesznek, és 5-6 év után öniróniával vegyes maró gúny árad a megjegyzésekből. A belügyminisztérium halogató magatartása abból adódik, hogy a fakultatív halotthamvasztás engedélyezését az egyház ellenében nem meri vállalni, a kérdés megoldását pedig csak törvényhatósági úton látja megvalósíthatónak, egyesületi alapon nem.¹⁹

Nemcsak Budapest városa szervezkedik. Arad,²⁰ Szeged és Debrecen is megalakítja a maga hamvasztóegyesületét, sőt 1909-ben Debrecenben fel is vetődik a krematórium építésének gondolata. Kovács János polgármester még kollégáját, Bárczy Gusztávot is túlszárnyalja: 5000 koronát ajánl fel magánvagyonából az ügy érdekében. A protestáns Debrecen – bár hosszú küzdelem és a protestáns egyház 1925-ös engedélye után – nem csupán elvi döntést hoz, hanem a gyakorlati megvalósítás talajára lép. 1932-ben a *Tér és Forma* című építészeti folyóiratban már hosszú leírást olvashatunk a Borsos József építész által frissen megvalósult „magyaros stílusú” halottasházról. „Az erdei temető közepén épült fel a ravatalozó-épület, egyszersmind az ország első krematóriuma – így nemcsak a temetési szertartások számára épült fel,

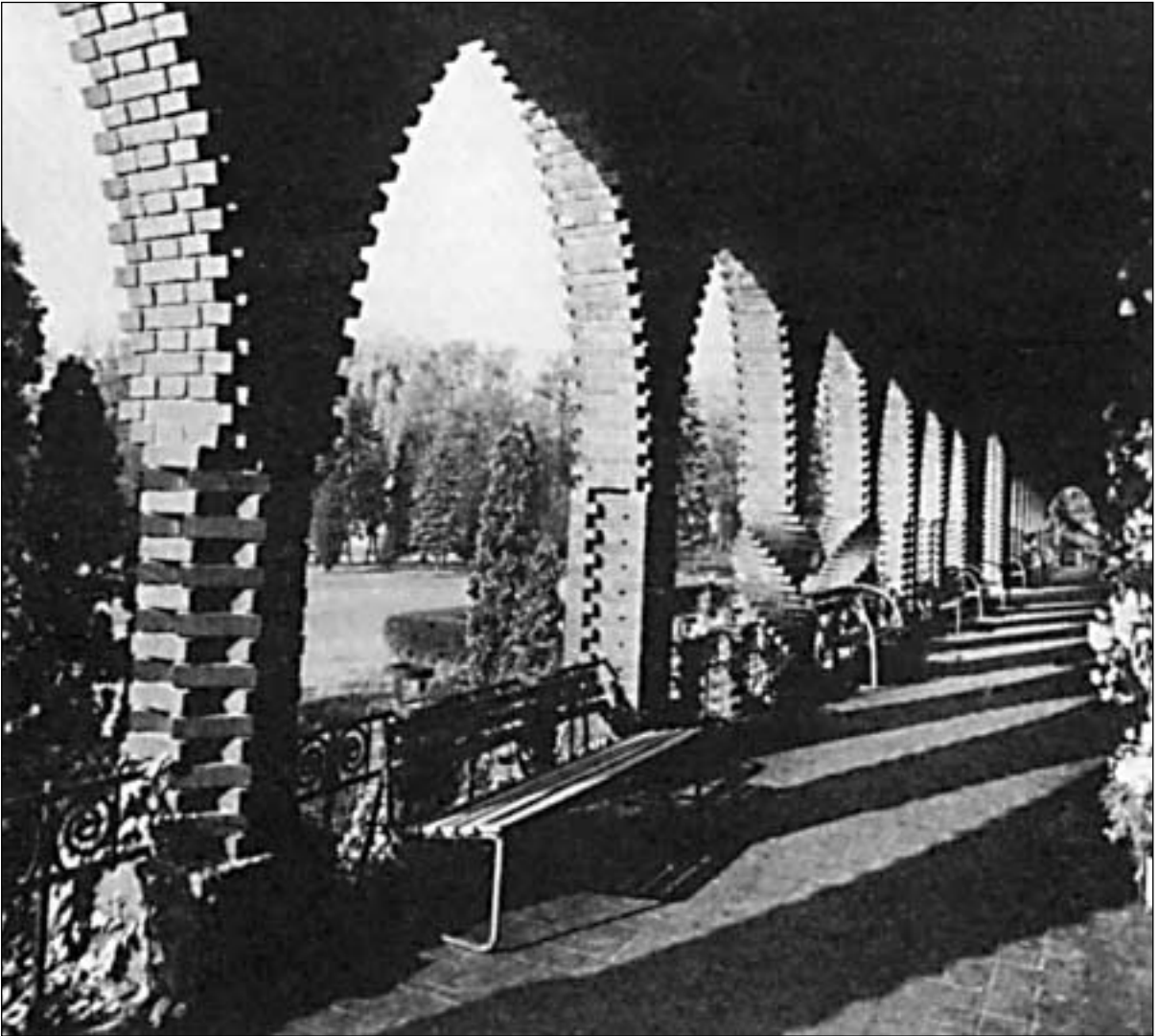
hanem itt a ravatalozás mellett a holttesteknek elhamvasztása is megtörténhetik, az alagsorban elhelyezett legmodernebb rendszerű gépek és technikai felszerelésekkel” – írja Györgyi Dénes.²¹ Vári Szabó Tibor a krematórium műszaki leírásában egy a külföldi krematóriumokéval egyenrangú, sőt némely tekintetben azokat felülmúló, modern technikai felszerelést mutat be,²² melynek működését végül is a kormányzat nem engedélyezte, sőt műszaki próbáját csupán egy elhullt sertés tetemével tudták végrehajtani.²³ A krematórium csak 1951-ben kezdhetette meg hivatalos működését. Az épület urnafolyosói és ravatalozói a temetést imitáló katafalkkal, a fotográfiák alapján valóban művészi kivitelezésűek, s méltó társuk a külföldön már működő krematóriumokénak.²⁴

A halotthamvasztás mozgalma, ha nem is halt el hamvában, nagy eredményeket nem mutathat fel. Oly nagy ellenállásba s oly kemény falakba ütközött, amelyekre a mozgalom kibontakozásakor még csak nem is gondolhattak képviselői. Ha az elért „eredményeket” megpróbáljuk összegezni, akkor mindössze csak annyit mutathatunk fel, hogy néhány város tanácsa elviekben hozzájárult a krematóriumok építéséhez, s Debrecen pedig felépített egy kihasználatlanul maradt égetőépületet. Sikerként könyvelhető el az a határozat is, amelyet Budapest város tanácsa hozott az 1907. november 28-án beadott azon előterjesztés ügyében, amely kérvényezi, hogy a külföldön elégetett magyar honpolgáraink hamvait a köztemetőekben el lehessen helyezni. A tanács hozzájárul ahhoz, hogy a már meglévő síremlékeken a hamvak urnái díjtalanul elhelyezhetőek legyenek.²⁵ A *Hamvasztás* című folyóirat 1913 decemberében jelenik meg utoljára, az I. világháború kitörése pedig elhallgattatja a mozgalom híveit. A törvényhatósági rendeletre hiába várnak azok a szabadelvűek, akik vállalva az egyházi szankciókat kénytelenek magukat külföldi krematóriumokban elégettetni, nem kis terheket róva ezzel hátramaradott családtagjaikra.²⁶

A hullaégetés elterjedését érzelmileg elősegíti az a megdöbbenés, amelyet az ember akkor érez, amikor szembetalálja magát a halál realitásával. Ez a szembesülés sokat köszönhet a tetszhalálra való odafigyelésnek, az elevenen eltemetetés félelmének, amely a 18. század második felétől kezdve sajátos főbiaként tartja rettegésben az irracionális félelmekre érzékeny embereket. Az egyik ok, amiért a halotthamvasztók a holtak elföldelését ellenzik, a halál bomlasztó hatásától való irtózás és félelem: a test rothadásának, felbomlásának gondolata. A tetemek elhantolásának és elégetésének eredménye ugyan-

az: az ember porrá válik, és tulajdonképpen a rothadás is égési folyamat, csak épp igen lassú. Mennyivel esztétikusabb és megnyugtatóbb az az eljárás, amely erről néhány óra alatt képes gondoskodni, s nem hosszú évek alatt, a rothadás iszonytató folyamatával teljesedik be az ember végzete. A hulla bomlásától, az individuális ember maradványainak elrettentő sorsától való félelem, a „humanizált” megsemmisülés gondolata az ember halálfélelmének egyik kivetülési formája. A középkor és a barokk családi viszonya a pusztulás makabrikus jeleivel semmivé foszlik, a halál a személyiség szimbólumaként felfogott emberi testet meggyalázza, az elmúlás gondolata a test elrothadásával elviselhetetlenné válik. „A fenséges ember, a természet koronája, amint 6 lábnyira a föld alatt lassan rothad s undorító férgek tápláléka lesz. Az ember! Irtózatos!”²⁷ – kiáltanak fel elborzadva az égetést propagálók. A halál realitása ellentmond az ember jóérzésének, kifinomult esztétikai ízlésének. A romantika átesztétizált halálélménye szemben találja magát a test pusztulásának kemény realitásával. A tetem elégetése ez ellen a rossz érzés ellen kínál megoldást, a mindent elhamvasztó tűz radikálisan véget vet a holttest halál utáni tehetetlen létének.

Ezek az érvek természetesen a szubjektivitás talaján mozognak, s épp ezért elég támadási felületet biztosítanak a hamvasztás ellen fellépő szkeptikusok számára, akik a test elégetésének borzalmait ecsetelik a hamvasztókéhoz hasonló érzelmi túlfűtöttséggel. Miképp lenne egy tűzben összezsugorodó, görcsösen megránduló, torz fintorokba merevedő hulla esztétikus látvány, miközben a csontok recsegése, gázok pukkanása hallatszik a kemence öbléből? Ez érthetetlen vonzalom – deklarálja az ellentábor, s nézete mellé az emberi kegyelet ennél magasabb szempontú érzelmi töltését sorakoztatja fel. Az anyag apotheózisa, Isten képeinek mása, az ember más sorot érdemel, hiszen még holtában is képviseli azt a nagyságot, amely megkülönbözteti tetemét egy állati dögtől. Az égetés a maga radikális, erőszakos mivoltában kegyetlenebb beavatkozás a természet rendjébe, a gyors megsemmisülés tudata a legrosszszabb, mert egy marék hamu nem pótolhatja a földben porló test kézzelfoghatóságát, a kegyelet tárgyát. Bár vannak, akik elismerik, hogy a pusztulás egyik módja sem szebb, mint a másik, a választás szubjektív döntés alapján lehetséges, így az esztétikai érvek sem pro, sem kontra nem használhatóak fel, de a temetés természetesebb voltára hivatkozva a hagyományos módszer mellett foglalnak állást.²⁸



A krematórium kolumbárium sora

Az esztétikai, illetve „szépészeti” érvekhez szorosan kapcsolódik az a propagandisztikus gondolat, hogy a halotthamvasztás módszere megoldja az elevenen eltemetetés problémáját. A tetszhaláltól való félelem kiaknázása a temetkezési reformok megvalósításának érdekében már jó eszköznek bizonyult. A halottszemle, a halottasházak építése, a mentőintézetek felállítását mind sokat köszönhetett a tetszhalállal kapcsolatos problémáknak. Nem hiányozhat tehát a halottégetést népszerűsítő propaganda eszköztárából sem. A rothadás iszonyatának bemutatását hullaégetőink megfelelik a sírban való feléledés kinszenvedéseinek leírásával, hisz a propagandatevékenység egyik jellemzője az érzelmek felkavarásával való operálás. Csakhogy furcsa jelenséggel találjuk magunkat szemben akkor, mikor ez az érv a másik táborban is megjelenik, s épp az ellenkező vélemények alátámasztására. A halottégetők tehát védekezésre is kényszerülnek, hogy leszereljék a tetszhalállal kapcsolatos ellenérveket. A sírban feléledő holtak szörnyű kínjainak ecsetelésével azért operálnak, mert szerintük ez is a tetemek elföldelésének káros következménye.²⁹ A hullaégető kemencéket úgy kell tervezni, hogy a holt feléledésének legkisebb jelére a tetemet azonnal ki lehessen emelni az emésztő lángok közül. Mindezzel elkerülhetővé válik az elevenen eltemetetés borzalma, melyre, ha tehetik, szívesen hoznak példákat, s propagálják is a tetszhalál ilyen eseteivel foglalkozó munkákat.³⁰ Ha viszont a hamvasztást ellenzők azon ellenérveire kell reagálniuk, hogy ezentúl élve eltemetés helyett élve elégetésnek tesszük ki tetszholjtjainkat, akkor a halotthamvasztók így érvelnek: „Ez ellenvetések nem oly alaposak, mint amilyeneknek látszanak. Nem kutatom azt, történt-e valóban olyan eset, hogy élve temettek el volna valakit – mesének tetszett ez nekem mindig –, de az tagadhatatlan, hogy szakértő halottkémlés mellett lehetősége képzelhetetlen”.³¹ Be kell tartani a halottkémlésre vonatkozó törvényeket, s akkor ezek az érvek már nem is léteznek.

A halotthamvasztás eszméjének indokai között jelentős szerepet játszik a történelmi hagyományokra való hivatkozás, ami tulajdonképpen a tradíciók ellen fellépő mozgalom identitáskeresésével magyarázható. A röpiratok jelentős részét azoknak a történelmi példáknak bemutatása teszi ki, melyek igazolják a halottégetés történelmi alapokon nyugvó jogait. Az ellentábor viszont a földbe temetés tradicionálisabb voltára hivatkozva ugyanazokat a történelmi adatokat más oldalról igyekszik megvilágítani, s kimutatja, hogy bár a hamvasztás bizonyos körül-

mények között szokásban volt, de nem az volt az elfogadott halotteltakarítási módszer. Az eszmék szolgálatában ide-oda forgatott történelmi, művelődéstörténelmi adatok azonban nem esnek olyan súlyosan latba, mint azok a racionális szempontok, amelyek alapján a hullaégetők a köz megmentésének érdekében propagálják eszméiket, s amelyek cáfolatával az ellenzők megpróbálják kimutatni, hogy a hamvasztásból semmi közhaszon nem származik, csupán az egyéni érdekek érvényesítése és az egyházellenesség áll a mozgalom háttérében.

A halotthamvasztók szerint a temetők igen veszélyes területnek bizonyulnak a lakott területeken, a hullák bomlástermékei megfertőzhetik a talajt, a kutakat, a levegőt, a föld alól kiszabaduló mérges párák és az időnként felnyitott sírok járványok forrásai lehetnek. A bakteriológiai vizsgálatok bizonyítják, hogy a fertőző mikroorganizmusok milyen sokáig képesek életben maradni, s hónapok, sőt évek múltán is újabb és újabb járványok forrásaivá válhatnak. L. Günther német orvos viszont kimutatta, hogy a baktériumokat tűz által el lehet pusztítani,³² így higiénés szempontból a hullák elégetése az egyetlen lehetséges mód, hogy az emberiséget megóvjuk azoktól a veszélyforrásoktól, amelyek a holtak földbe való eltemetése miatt leselkednek rá. Antolik Károly fizikus, aradi természettudományi tanár például egész elképesztő következtetéseket von le a modern közegészségügy haladását elősegítő bakteriológiai kutatások eredményeiből. Szerinte egy temetőlátogatás következményeként akár hónapok múlva is megbetegedhetünk, ha a temetőben viselt ruhánkba befészkelődő bacilusok egyszer életre kapnak.³³ Így válhatnak ártatlan halottaink előbb-utóbb gyilkosainkká. Tehát a halottégetők szerint városaink és falvaink közegészségügyi viszonyainak javítása érdekében, a tudományos haladás, a tökéletesedés szolgálatában multhatatlanul szükséges felszámolni a temetők által okozott egészségügyi veszélyeket. Bár eleinte sok orvos is támogatja ezeket a nézeteket, a józan ész és a polémikus viták hatására ezek a túlzó megállapítások szelídebbé válnak, s megfontoltabb állásfoglalás kialakulását teszik lehetővé.

A Max Pettenkofer müncheni közegészségi tanár által propagált talaj-, víz- és levegővizsgálatok eredményei,³⁴ a járványügyi statisztikákból levonható következtetések a szabályos temetkezés veszélytelen voltára mutatnak rá, s arra, hogy a városok rossz egészségügyi helyzetének okai nem a temetkezési szokásoktól függenek. Tomcsányi Imre szatmári orvosunk már 1875-ben hangot ad annak a véleményé-

nek, miszerint a vajúdo közegészségügyi törvény hiánya, a csatornázatlanság teremt szörnyű állapotokat Magyarországon, s míg ezek a problémák nem oldódnak meg, addig a hullaégetésről beszélni sem érdemes,³⁵ s „...a szakemberek nyilatkozatai szakdolgozatokban minden esetre nyomatékosabbak, mint a szakavatatlanoknak szenvedélyek által felkorbácsolt düledező handabandái”.³⁶ Csernoch János katolikus püspökünk is arra figyelmeztet 1887-ben, hogy: „Köztapasztalás szerint a ragadós betegségek a nagyobb városokban nem is szoktak a temetőekben kiütni, hanem rendesen ott, a hol szűkek az utcák, udvarok, elhanyagoltak, tömöttek a lakások, ott a hol nem fordítanak kellő gondot a köztisztaságra, hol elégtelenek s nem is tiszták a kórházak, hol a fertőtlenítést elhanyagolják”.³⁷

Fehér Jenő királyi mérnök 1908-ban már gyenge, de megfontolandó érveként említi csak a hullaégetés mellett a higiénés érveket, s megállapítja, hogy bár a kísérletek a temetkezés teljesen ártalmatlan voltát nem is bizonyítják, de biztos, hogy a tetemek ártalmi kisebbek, mint ahogy korábban a mozgalom tagjai azt feltételezték.³⁸ „A földbe temetkezés bizonyos kedvező körülmények között ártalmatlan lehet”³⁹ – írja, de a halottégetés viszont minden körülmények között higiénikus. Buzay Károly is ezen a véleményen van, s ebből a szempontból ajánlja az égetés biztosan veszélytelen voltát a főváros közgyűlésének.⁴⁰

„A temetkezés ellen orvosok által egészségügyi szempontból tett kifogásokhoz járult nem sokára azon panasz is, mely valamennyi nagyobb lakosságú városban felhangzott: szűk lett a hely élőknek és halottaknak. Úgy egyik mint a másik ok folytán *általánossá* és sok gyorsan fejlődő városra nézve *életkérdéssé* lett a halottak eltemetésének kérdése.” – írja Elischer Gyula 1874-ben.⁴¹ Miután a 18. század végi rendelkezések értelmében a temetőket a lakott települések széleire száműzték, folytonos gondot okozott, hogy a temetők környékének beépülése és a lakosok számának növekedése miatt új és új sírkertek megnyitására kényszerültek, egyre kijjebb és kijjebb helyezve temetőterületeiket. A temetők „vándorlása” és folytonos megbolygatása kegyeleti szempontokat sért, arról nem is beszélve, hogy maholnap nem is lesz elegendő hely se a nagyobb, se a kisebb városok mellett a holtak elhantolására.⁴² A krematóriumok és a kolumbáriumok ellenben ott állhatnának a város közepén, mivel sem egészségre ártalmas hatásuk nincs, sem nagy területigényük, így a temetők és a temetkezések költségei csökkennének.⁴³

Az érveket hallgatva nem tartjuk véletlennek, hogy Budapest város a krematórium építésének gondolatát célszerűnek találta, s azt 1905-ben épp a pénzügyi bizottság indítványozta az óbudai temető 53 holdnyi földterületének megvétele kapcsán. Buzay Károly is kiemeli előterjesztésében azt a költségmegtakarítást, amelyet Budapest nyerhet egy csupán átmenetileg súlyos befektetéssel, a krematórium épületének és technikai felszerelésének megépítésével.⁴⁴

A nagyvárosok helyigénye és gazdasági érdeke valóban megfelelő érv lehet a hamvasztás bevezetése mellett, de a századfordulón akadtak még olyanok, akik a kegyelet érzéseit, az emberiséget többre tartották a pénz hatalmánál, amikor meghallották egyes halotthamvasztók további okfejtéseit, amelyek a mai edzett fülek számára is anyagiasnak tűnnek. A Balázs Sándor által tolmácsolt Wegmann Ercolani olyannyira kevésnek találja a földet bolygónk egyre szaporodó lakosaival szemben, hogy minden talpaltnyi föld kivonása a művelésből szerinte nagyon káros lenne. Ha a temetkezések költsége a hullaégetés bevezetésével csökkene, akkor az a nemzet felvirágozását vonná maga után, növekedne a jólét, s a szociális kérdéseket is egy csapásra meg lehetne oldani.⁴⁵ Sőt vannak olyan kezdeményezések, miszerint a holttestet elpocsékolni a földbe esztelenség, az elégett hamvakat foszfortartalmuk miatt kitűnő trágyaként lehetne felhasználni a gabonatermelésnél. A higgadtabbak – köztük Fehér Jenő is – lehűtik a kedélyeket: ennek nagyon kevés haszna lenne.⁴⁶ Igazán nem csodálkozhatunk azon, hogy a hamvasztást ellenzők a legmélyebb felháborodásukat fejezik ki az efféle túlkapásokkal szemben barbárságnak, az emberi méltóság megtiprásának bélyegezve azokat. Rajner Lajos még ötletekkel is szolgál arra, hogy miképpen lehetne elhunyt embertársainkat a legnagyobb kihasználtsággal hasznosítani: „...ha már haszonra akarják fordítani népboldogítóink az emberi hullákat, akkor kár volna az elégetés költséges és aránylag mégis kevés nyereséget ígérő üzletét behozni, mindenesetre célhoz vezetőbb volna az emberi hullát a gyár-ipar által feldolgoztatni. Ez esetben nem csupán az emberi csontokban foglalt vilsavas mész mentetné meg a szerveleti körforgalomnak, hanem az egész emberi test. Gondoljuk csak mennyi zsiradék, enyv, légszesz stb. kerülne ki tezszen egy jól táplált bajor vendégfogadásból”.⁴⁷

A halotthamvasztás ellen felhozott legnyomósabb érv az elégetett holttestek büntetőjogi szempontból való exhumálhatatlansága. Mindenkinek joga van ahhoz, hogy saját teteméről rendelkezék, de csak

addig a határig, míg az az állam által alkotott szabályokkal nem kerül összeütközésbe, s eleget tesz az egészségügyi rendszabályok és az igazságszolgáltatás követelményeinek.⁴⁸ Hazánkban viszont a tapasztalatok szerint az orvosi rendszet nem működik elég hatékonyan, a halottképek sok helyütt tanulatlan emberek, s az alsóbb néposztályoknál nagy arányban fordulnak elő gyilkosságok, mérgezési esetek, a gyanú viszont néha csak hónapok múlva merül fel egy-egy bűnügyben. Az orvos halottképek, a törvényszéki boncnokok – emberek lévén – gyakran tévedhetnek, s ha az elégetés előtt kötelezően fel is boncolnák a hullákat, nem lehetne kizárni a korábbi szakértői vélemények esetleges téves voltát sem. Ezek az érvek szinte minden hamvasztás elleni írásban szerepelnek, megengedhetetlennek tartva, hogy az égetés bevezetésével a bűnözők szabadon járkálhassanak a társadalom kárára. A halotthamvasztók ezekre az érvekre reagálva együttműködési szándékat fejezik ki a hatóságnak, s megígérik, hogy halottaikat csak orvosi halottkémi vizsgálat után, kötelező törvényszéki boncolásnak alávetve égetik el. Felletár Emil országos vegyészünk, az Országos Bírósági Vegyészeti Intézet igazgatója (a törvényszéki toxikológia hazai megteremtője), bár nem tartja a hamvasztást közérdeknek, mégis az ember önrendelkezési joga alapján megengedhetőnek tartaná, abban az esetben, ha csak Budapesten égetnének halottakat írásos végrendelet birtokában, s ha a hullák (és hozzátartozóik) egy hosszadalmas s igen költséges orvosi procedúrán esnének át. A legkülönbébb hivatalok engedélyezése után a tetemet nemcsak felboncolnák, hanem hullarészeinek vegyi vizsgálatát is elvégeznék, s testéből borszeszben eltett mintákat őriznének meg, urnáikat lepecsételnék stb. A temetési költségek így kb. tizenötszörösére emelkednének, amit természetesen a hozzátartozók állnának csakúgy, mint a krematórium építésének költségeit, hisz egyéni érdekek megvalósítására közpénz nem fordítható.⁴⁹

A halottégető mozgalom eszméit és az ellentábor érveit szembeállítva és egybevetve arra az álláspont-ra kell helyezkednünk, hogy bár valójában mindkét fél a közérdekre hivatkozik, a halállal szemben tanúsított attitűdök tekintetében a halál laicizálódásának és a keresztény tradícióknak összeütközése mégis kibékíthetetlen ellentétként feszül közöttük. A katolikus egyház álláspontja szerint a hullaégetők mozgalma nem más, mint a vallást el nem utasító megnyilvánulások álarca mögé rejtőző szabadkőművesség harca a kereszténység ellen, a katolikus kul-

túra legszentebb tradíciójának eltörlése. A régi pogány szellemnek felidézése valójában az egyház befolyását akarja megszüntetni a halotti rítusokban az anyagelvűség materialista álláspontjára helyezkedve: „...csselfogással élnek, midőn a tévútra vezetett kor ízlésének hizelegve, a templomok helyére gyárat, a tornyok helyébe füstölgő kéményeket állítanak s fennen hirdetik a rideg jelszót: »Legszebb ima a munka.« Csak ily korba illik a merénylet a porladozó tetemek nyughelye ellen; mely őseink hagyományait lábba taposva, temetkezési helyül elfogadja Siemens kemencéjét! Ez az anyagelvűség prózája, az ember állati részének apologiája!”⁵⁰ Az egészségügyi, gazdasági, esztétikai érvek csak leplezik a valót: ez a temetés, a halál laicizálása, a vallás eltörlésének célja. A katolikus egyház állásfoglalása a halotthamvasztás ellen tehát valójában félelemből fakad: a házasság polgáriusulása, az iskolák államosítása után a temetkezések felett is elveszítenék befolyásukat. A legbiztosabban talán Prohászka Ottokár meri kimondani véleményét egy levelében, amelyet 1912-ben Miskolc Gyusztáv szabadkői törvényszéki jegyzőhöz írt: „Ez a tilalom onnan datálódik, hogy az egyház állást akar foglalni a szabadkőműves akcióval szemben, mely a halotthamvasztást mintegy tromfnak játszotta ki a hit ellen (bár ostobául) s azt tényleg az egyházellenesség jelévé avatta. Dogmáról, egyházi tanról tehát ez esetben nincs szó, hanem inkább taktikai állásfoglalásról, mely alatt értem, mint jegyző úr is említi, a hívek érzésére való tekintettel is. Hogy idővel mindez elváltozhatik, az tisztára a körülményeken fordul meg”.⁵¹

Viszont ha az egyház álláspontja meg is változna, a holtak elégetésének módszere a tradicionális, mélyen gyökerező elföldelési szokással szemben csak hosszú idő elteltével tudna igazán táptalajt találni. A legbensőbb érzésekkel, lelki beállítottsággal és egyéni ízléssel szemben miniszteri rendeletek mit sem érnek. Az étellel és halállal szembeni tudati változások függvényeként érlelődik meg a halotthamvasztás igénye és elfogadása, ami nem megy máról holnapra. Az egyház befolyása alatt álló, a tradíciókat tisztelő, a hamvasztást a kegyelettel ellentétesnek értékelő tömegekkel és az egyházzal szemben az államhatalom nem mert konfrontálódni a századfordulós Magyarországon. A halotthamvasztás eszméje mindazokkal az előnyökkel együtt, amelyet városi hatóságaink felismertek benne, hosszú évekre tehetlenségre ítéltetett. Úgy látszik, hogy a bomlás borzalmától való félelem mégsem volt olyan erős, mint a keresztény kulturális hagyományokhoz való

kötődés és az életben maradtak érzelmei kedves halottjaik iránt.⁵² A szeretett elhunyt földi maradványa még egy ideig, legalább a temetési ceremóniák befejeződésének idejéig a család, a barátok számára az élő ember manifesztációja marad. Az elégetés radikalitása a holttól való elszakadás siettetésével, az azonnali megsemmisülés tudatával a veszteséget, a hiányt még jobban hangsúlyozza, a gyászmunka folyamatába az elviselhetetlenség érzésének növelésével avatkozik be. A századforduló embere még nem érett meg ennek elviselésére (ha egyáltalán erre meg lehet érni). A korunk haláltudatát vizsgáló thanatológiai művek pedig egyértelműen kimutatták, hogy a temetési ceremóniák elszegényedése, a halál hospitalizációja mekkora pszichológiai traumát okoz, a halál tabuvá válása a halál tényének feldolgozását

mennyire károsan befolyásolja. A hamvasztásos temetkezés csak a 20. század végén válik elfogadottá, de ez nem jár az ellenérzések megszűnésével.⁵³ Szemben a keleti halottégetés vallásos értelmű, szimbolikus rítusával, a nyugati civilizáció hamvasztásos temetkezése – egyes vélemények szerint – csak technikai jellegű szeparáció, a legtisztább likvidáció, mely ellentétben áll kulturális hagyományainkkal. A tűz ebben az értelemben csak destruktív erőforrás, nem regeneratív, építő hatású, mint Keleten. A modern hamvasztás nélküli a szimbolikus jelentést, csupán a higiéne, a megsemmisítés a feladata, s bár voltak és vannak kezdeményezések a hamvasztás ritualizációjára, a hamvak szétszórásának kozmikus fúzióként való felfogására, autentikus rítusként talán még ma sem tudott meggyökeresedni.

Jegyzetek

- Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*. Bp., 1989, 22–24.; Kunt Ernő: „A magyar népi temetők szemiotikai elemzése.” *A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*. XIII–XIV. Miskolc, 1975, 475–507. stb.
- Erdélyi István: *Árván a krematóriumban*. Bp., 1991.
- A ma érvényben lévő halotthamvasztási rendelet: 10/1970. IV. 17. ÉVM–EüM – 17–21. §. Ennek értelmében a krematórium személyzetén kívül tilos a hozzátartozóknak s más illetéktelen személyeknek a hamvasztásnál jelen lenni.
- Pl.: Ariès, Philippe: *L'homme devant la mort*. I–II. Paris, Seuil, 1977; Milanesi, Claudio: *Mort apparente, mort imparfaite. Médecine et mentalités au XVIII^e siècle*. Paris, Payot, 1991; Thomas, Louis-Vincent: *Les rites de mort*. Paris, Fayard, 1985 stb.
- Természettudományi Közlemények*, 1870, 397–398.
- Ezek főképp orvosok által írt iratok: Elischer Gyula: *A halottak (sic!) elégetéséről*. Előadás. Bp., 1874; *A hullak elégetéséről*. Írta egy orvosudor. Bp., 1874; Wegmann, Ercolani: *A holttestek elégetése mint a legkorszerűbb temetkezési mód*. Német eredetiből fordította Balázs Sándor. Bp., 1874; Rózsay József: *A hullak elégetéséről*. Bp., 1875 (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1874-iki Győrött tartott XVII-ik nagygyűlésén felolvasott előadás)
- Az alakuló ülésről és az alapszabályokról ismertetés: *Nemzet*, 1886, 53. sz. (febr. 22.) 1–2.; *Egyetértés*, 1886, 53. sz. 2. Az Egyetértés szerint: „Az egyesület célja: a halottak fakultatív elhamvasztásának eszméjét a törvény által megengedett eszközökkel terjeszteni; egyáltalán arra törekedni, a mi a halottak eltakarításánál az emberiség egészségének védelmére szolgál; a hatósági korlátozások, a vallásos szertartások, a szokások, valamint a kegyelet figyelembe vétele és gondos ápolása mellett emberi holttesteket saját hamvasztó helyein hamuvá égetni.” Nem is igen vesztegették az időt: pl. a magyar mérnök és építészegylet krematóriumtervezetre hirdetett pályázatot, amelyet Pogány Móricz műépítész nyert meg! (*Révai Nagy Lexikona*. IX. Bp., 1913) (Megjegyzésre méltó, hogy Ybl Miklóst is ott találjuk az egyesület tagjainak sorában.)
- L. pl. véleményezés: Felletár Emil: *Vélemény a halotthamvasztás engedélyezésének kérdése tárgyában*. Bp., 1890. Az 1876-os XIV. közegészségügyi törvénycikk (113–115. §, 1876. 31.025 sz. BM rendelet) értelmében a temetkezések felett az államhatalom gyakorolt felügyeleti jogot, ezért a belügyminiszteri döntéshez volt kötvé minden ilyen irányú terv megvalósítása, így állami hozzájárulás hiányában minden törekvés csak elvi döntésnek bizonyulhatott.
- Pl. Csernoch János: *A halottégetésről*. Esztergom, 1887; Végh Kálmán: *A holtak iránti kegyelet hajdan és most*. Budapest, 1891, 128; *A holtak elégetéséről. Havi Közlöny*, 1886, 10. sz. 667–678. és 11. sz. 745–752; „Ha a halotthamvasztás divatba jön?” *Budapesti Hírlap*, 1886, 58. sz. 6. stb.
- Vasárnapi Újság*, 1894, 36. sz. 594–595. – 595.
- Buzay Károly: *A halotthamvasztás*. Bp., 1909, 113.
- Hartmann I.: „Budapest Krematóriuma.” *Hamvasztás*, 1908. nov. 20. 1.
- A halotthamvasztás behozataláról. Budapest székesfőváros tanácsához előterjesztés a tanácsi X. (közegészségügyi) ügyszótálynak. [1908. dec. 12.]
- Hamvasztás*, 1909. május. 20. 5.
- A katolikus egyház természetesen nem nézi jó szemmel a főváros terveit, s figyelmezteti híveit az egyházi törvények betartására. (Codex Juris Canonici III. §, 12. can. 1203, 1204./1886. április 19. és december 15.) Vaszary Kolos hercegprímás 1911-ben határozottan elutasítja a fővárossal való együttműködést, megtagadván a katolikus temetési szertartást azoktól, akik a város felépítendő krematóriumát igénybe szeretnék majd venni. *Egyházi Közlöny*, 1911. dec. 29. 761. (A Szentsek csak 1963-ban enged a követeléseknek, bár a temetés előnyben részesítésével: az Apostoli Szentsek 1963. július 5-én kiadott rendelkezése értelmében [Instituto Sancti Officii de cadaverum crematione] a hamvasztásoknál engedélyezett a katolikus temetési szertartás, azoknak az eseteknek a kivételével, amikor az elhunyt egyházellenes szándékkal, a feltámadás megakadályozása érdekében hamvasztatja el magát.)
- Sipos András: *Várospolitika és városigazgatás Budapesten*. 1890–1914. Bp., Budapest Főváros Levéltára, [1997] 71.
- A fellebbezést a minisztérium az Országos Közegészségügyi Tanácsnak adta át véleményezésre, mely a krematórium építése mellett foglalt állást, viszont azzal az indokkal, hogy Polónyi a város önkormányzati jogkörének túllépése vádjával nyújtotta be fellebbezését, a jogászok hatáskörébe utalta ezt a kérdést. A Pesti Hírlap jogos szkepszissel fogadván az igazságügyminisztérium bekapcsolódását az ügybe, még 1000 évnnyi akatologatást jósol. (*Pesti Hírlap*, 1913. márc. 2. 16.) Platz Bonifác cisztercita tanár némi kárörömmel nyugtázza a Pesti Hírlap keseregéseit a Religio hasábjain. (Platz Bonifác: *A halottégetés. Religio*, 1913, 14. sz. 261–264. – 262.)
- Halotthamvasztás. Dr. Kéty Károly m. kir. udvari tanácsnok, egyet. orvos-tanár, elnöki megnyitó beszéde az Országos Halotthamvasztó Egyesület alakuló közgyűlésén. Bp., 1906. márc. 23. 1903-ban egyébként már történt egy kísérlet arra, hogy „Umbra” néven halotthamvasztó egyesület alakuljon, de a belügyminisztérium egy leiratában ellenzi az egyesület megalakulását, mivel az nem szolgálna államérdeket, és „...mert az elhamvasztás mindazokban, akik az alakulóban levő egyesület nézeteit magukévá nem teszik, a vallásos kegyelet érzelmeit sértik, sőt esetleg a lakosság közti egyetértés és nyugalom megzavarására alkalmas”. (Belügyminiszteri elvi döntvény a halottégetés ügyében. *Religio*, 1903, 1. sz. 2.)
- Khuen Héderváry belügyminiszter nyilatkozata. *Hamvasztás*, 1911. dec. 20. 1–3.
- Hamvasztás*, 1911. okt. 20.: az aradi egészségügyi bizottság javaslata krematórium építéséről.